

Madaminova Rayxan Maratovna
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
Email: r.madaminova@ndpi.uz
telefon: +998 97 348 25 32

HOFIZ XORAZMIY “DEVON”IDAGI ZID MA’NOLI LEKSEMALAR TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi zid ma’noli leksemalarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Shoir asarlarida antonimik juftliklar tilning badiiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot davomida antonimlarning genealogik (turkiy, arabcha, forsha va aralash) tasnifi, grammatik tuzilishi hamda ularning poetik-falsafiy mazmun hosil qilishdagi o‘rni ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, shoir tili orqali o‘z davrining ma’naviy-estetik qadriyatlari tazod san’ati vositasida qanday ifodalanganiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Hofiz Xorazmiy, “Devon”, antonim, zid ma’noli leksema, tazod, badiiylik, poetik funktsiya, leksik-semantik tahlil.

Мадаминова Райхан Маратовна
Доктор философии (PhD) по филологическим наукам
Преподаватель Нукусского государственного
педагогического института имени Ажинияза
Электронная почта: r.madaminova@ndpi.uz
Телефон: +998 97 348 25 32

АНАЛИЗ АНТОНИМИЧНЫХ ЛЕКСЕМ В “ДИВАН”Е ХАФИЗА ХОРЕЗМИ

Аннотация. В данной статье исследуются лексико-семантические особенности антонимичных лексем в “Диване” Хафиза Хорезми. Автор анализирует антонимические пары как важное средство расширения художественных возможностей языка поэта. В процессе исследования рассматриваются генеалогическая классификация антонимов (тюркские,

арабские, персидские и смешанные), их грамматическая структура и поэтическая функция в формировании смыслового контраста. Особое внимание уделено отражению духовных и эстетических ценностей эпохи через антонимические образы.

Ключевые слова: Хафиз Хорезми, “Диван”, антоним, антонимическая лексема, антитеза, художественность, поэтическая функция, лексико-семантический анализ.

Madaminova Raykhan Maratovna

Doctor of Philosophy in Philology (PhD)

Lecturer at Nukus State Pedagogical

Institute named after Ajiniyaz

Email: r.madaminova@ndpi.uz

Phone: +998 97 348 25 32

ANALYSIS OF ANTONYMOUS LEXEMES IN THE “DIVAN” OF HAFIZ KHOREZMI

Abstract. This article examines the lexical-semantic features of antonymic lexemes in Hafiz Khorezmi’s “Divan.” Antonymic pairs are analyzed as an essential linguistic tool that enriches the poet’s artistic expression. The study explores the genealogical classification of antonyms (Turkic, Arabic, Persian, and mixed), their grammatical structure, and their poetic function in creating semantic contrast. Special attention is given to how the poet’s language reflects the spiritual and aesthetic values of his era through the art of antithesis.

Keywords: Hafiz Khorezmi, Divan, antonym, antonymic lexeme, antithesis, artistic imagery, poetic function, lexical-semantic analysis.

Kirish.

O‘zbek mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri — Hofiz Xorazmiy o‘zining “Devon”i orqali nafaqat badiiy, balki tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham benazir manba yaratgan. Uning asarlari o‘zbek tili tarixida leksik boylik, badiiy uslub va semantik ko‘lam jihatidan muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, shoir tilidagi

antonimik birliklar tazod san'ati vositasida badiiylikni kuchaytiradi, shuningdek, insoniy hissiyotlar va falsafiy tafakkurni chuqur ifoda etadi.

Zid ma'noli leksemalar shoirning poetik tafakkurini ochuvchi, matnning ichki ohangdorligi va estetik qiymatini ta'minlovchi muhim vositadir. Hofiz Xorazmiy asarlarida antonimik juftliklar hayot va o'lim, sadoqat va xiyonat, yorug'lik va zulmat, visol va hijron kabi falsafiy qarama-qarshiliklarni yoritadi. Shu bois "Devon"dagi antonimik qatlamni leksik-semantik nuqtayi nazardan o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik uchun ham dolzarb masaladir.

Tadqiqotning maqsadi — Hofiz Xorazmiy "Devon"i asosida antonimik leksemalarning leksik-semantik xususiyatlarini, ularning poetik-falsafiy funksiyasini aniqlash va tizimlashtirishdan iborat. Maqolada shoir tili misolida antonimlarning genealogik tarkibi, grammatik shakllanishi va kontekstual ma'no hosil qilishdagi o'rni tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

Tilshunoslikda antonimlar masalasi qadimdan o'rganilib kelinmoqda. Antonimiya hodisasi til tizimining semantik qatlamini chuqur tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tili leksikologiyasi sohasida bu masala Tursunov A., Muxtorov U., Rahmatullayev Sh. kabi olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Ularning asarlarida antonimlarning semantik va struktur turlari, ularning so'z turkumlari bilan bog'liqligi, uslubiy vazifalari haqida ilmiy xulosalar berilgan.

Hofiz Xorazmiy asarlarida antonimlarning o'rni, ayniqsa, "Devon"dagi badiiy antonimiya vositasida ifodalangan ma'no tazodlari, shoirning poetik dunyoqarashini anglashda muhim vosita sifatida ko'riladi. Xorazmiy ijodida zid ma'noli so'zlar orqali voqelikning qarama-qarshi tomonlarini ifodalash, inson ruhiyatidagi ziddiyatlarni badiiy aks ettirish tendensiyasi kuzatiladi.

Bundan tashqari, turkiy adabiyotlarda antonimiya masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda (masalan, R.Shukurov ishlari) zid ma'noli leksemalarning poetik nutqdagi estetik va semantik yuklamasi alohida ta'kidlanadi. Mazkur ilmiy

manbalar Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi antonim birliklarni o‘rganishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Tadqiqot metodologiyasi leksik-semantik tahlil, qiyosiy usul, poetik-funksional yondashuv hamda tarixiy-lisoniy tahlil asosida amalga oshirilgan. Natijalar shoir tili va uning leksik tizimi, ayniqsa antonimik qatlamining o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy yoritishga xizmat qiladi.

Tahlillar va natijalar.

Arab, fors-tojik va turkiy tillar asosidagi antonimik birliklar tizimi

Hofiz Xorazmiy “Devon”i leksik qatlamining o‘ziga xos tomonlaridan biri — undagi ko‘p tillilik asosida yuzaga kelgan antonimik juftliklar tizimidir. Asosan arab, fors-tojik va qadimgi turkiy tillarga mansub leksemalarning o‘zaro semantik zidligi shoir poetikasining chuqur qatlamini ochib beradi.

1. Turkiy so‘zlar antonimiyasi. Turkiy leksik birliklar asosan kundalik hayot va tabiiy olam hodisalarini ifodalaydi. Ularning antonimik juftliklari “Devon”da tazod (zidlik) san’ati sifatida ishlatilgan: Jonsiz – tirik: *o‘lugu – tiri* (o‘lgan – hayotda bo‘lgan). Misol:

Zarrot-i jahon oning so‘ziga erur mashg‘ul,

Ham o‘lug-u ham tiri, ham somit-u ham notiq (D, I, 284).

Hissiy qarama-qarshilik: achi – suchi (achchiq, noxush – yoqimli, shirin).

Misol:

Achi so‘zni g‘amgin la‘lingga san o‘gratma,

Suchi so‘z birla ravon narx-i shakar arzon qil (D, II, 11).

Boshqa turkiy antonimlar: *azoq – bosh; bog‘lamoq – ochmoq; bor – yo‘q; yo‘ldosh – yo‘ldoshsiz; yoz – qish; yaxshi – yomon; yolg‘on – chin; kecha – kunduz; ko‘p – oz; erta – kech; yaqin – yiroq; keng – tor* kabi.

2. Fors-tojik so‘zlar antonimiyasi. Fors-tojik leksik birliklar ko‘pincha falsafiy, ma’naviy yoki ijtimoiy ma’nolarni bildiradi. Jasorat va ojizlik: *sher – zabun* (jasur – kuchsiz). Misol:

Zulfi qading‘a giriftor esam, ko‘rma ajab,

Sher agar bandga tushsa bo‘lur ul damda zabun (D, II, 115).

Yaxshilik va yomonlik: xo‘b – zisht (yaxshi – yomon). Misol:

Tema manga xo‘bu zisht, har necha bo‘lsam yomon,

Chun bu jahon ichra hech qolmay sar xo‘bu zisht (D, I, 73).

Boshqa fors-tojik antonimlar: *anjom* – *og‘oz*; *behisht* – *do‘zax*; *vayrona* – *obod*; *dushvor* – *oson*; *do‘st* – *dushman*; *shoh* – *darvesh*; *shomu* – *bomdod*; *g‘amgin* – *shod*; *mard* – *nomard*; *talx* – *shirin* kabi.

3. Arab tiliga xos so‘zlar antonimiyasi. Arabcha leksemalar o‘zaro ma’naviy ziddlikda ko‘plab antonim juftliklarni tashkil etadi: *avval–oxir*, *azim–haqir*, *ahmaq–oqil*, *zohir–botin*, *kofir–musulmon*, *nur–zulmat*, *saboh–ravoh*, *savob–xato*, *saloh–fasod*, *somit–notiq*, *savol–javob*, *sayyiot–hasanot*, *faqr–g‘ino*, *qayd–najot*, *mast–i g‘ofil–hushyor* kabi.

Masalan, “aniq, ravshan; tashqi ko‘rinish” ma’nosini ifodalovchi *zohir* [O‘TIL, II, 162] so‘zi “ichki dunyo, ko‘ngil; pinhon; ichki, ich” ma’nosidagi *botin* so‘zining ziddidir [Юсупов, 2018: 297]:

Mani bu zohir-u botinda do‘st bilsun teb,

O‘zini zohir etar gohu gah nihon aylar (D, I, 133).

Shuningdek, “kambag‘allik, yo‘qsillik; dunyodan kechish” ma’nosini ifoda etuvchi *faqr* leksemasi “boylik; moldorlik, ehtiyojsizlik” ma’nosidagi *g‘ino* so‘zi bilan ziddlanadi [Шамсиев, Иброҳимов, 1972: 637, 754]:

Suvrat-i faqru g‘inog‘a yo‘qtur hech e‘tibor,

Molsiz ko‘pdur g‘aniyu mol birla ham gado (D, II, 290).

4. Turkiycha va fors-tojik tillariga xos antonimlar.

Bu turdagi antonimik juftliklarda ikki xil til qatlamiga mansub so‘zlar o‘zaro ziddlik hosil qilgan. Masalan: *keng–tang*, *egri–rost*, *qadg‘u–shod*, *qardosh–begona*, *oz–bisyor*, *oq–qiyr*, *qish–navbahor*, *toq–juft*, *suchi–zahr*, *yaxshi–badomuz* kabi.

“Qayg‘u, g‘am, tashvish” ma’nosini anglatuvchi *qadg‘u* [ДТС, 402] leksemasi forsiycha “xursand, quvnoq, xushchaqchaq” ma’nosidagi *shod* so‘zi bilan antonimlikni yuzaga keltiradi [O‘TIL, IV, 590]:

Hindu-yi bozguna erur turklar aro,

Kim, qadgʻusinda Hofiz-i bechora boʻldi shod (D, I, 81).

Bundan tashqari, “chuchuk, shirin” maʼnosidagi *suchi* soʻzi “zahar, ogʻu; achchiq” maʼnosidagi *zahr* soʻzi bilan zidlanadi [Шамсиев, Иброҳимов, 1972: 249]:

Agʻyori jumla shakkaru gar qand bersalar,

Andin suchi kelur manga zahr-i balo-yi doʻst (D, I, 61).

5. Turkcha va arabcha soʻzlardan tashkil topgan antonimlar.

Bu qatlamda ikki xil manbali leksemalar bir-biriga zid maʼno kasb etadi: *kecha–saboh*, *parishonliq–jamʼ* kabi.

“Tun; bugundan oldingi kun” maʼnosidagi *kecha* [Юсуфов, 2020: 763] soʻzi “ertalab, tongotar payt” maʼnosidagi arabcha *saboh* [Шамсиев, 1972: 536] soʻzi bilan antonimlikda qoʻllanadi:

Kecha qachon qolur oʻshul damki mani soʻra kelur,

Har necha kecha boʻlsa, chun erta saboh koʻrunur (D, I, 151).

6. Forscha va arabcha soʻzlardan tashkil topgan antonimlar.

Bu qatlamda esa shoir ikki madaniy-lisoniy anʼanani uygʻunlashtirgan holda zid juftliklar yaratadi: *arzon–qiymat*, *gulzor–sahro*, *sud–ziyon*, *shoh–fuqaro*, *gado–gʻani*, *garon–xafif*, *javonmard–baxil*, *ravshan–gʻubor*, *margʻzor–qafas*, *puʻnurnur–dayjur*, *shoh–miskin* va boshqalar.

Masalan, “baxil, xasis” maʼnosidagi *baxil* leksemasi “saxiy” maʼnosidagi forsiycha *javonmard* bilan antonimlikni hosil qiladi:

Baxil boʻlma-yu olamda, bas javonmard oʻl,

Kim oʻldi-yu taqi zindadur ismi Xotam-i Tay (D, II, 241).

Shuningdek, “boy, badavlat” maʼnosidagi *gʻani* [Шамсиев, 1972: 752] leksemasi “tilanchi” maʼnosidagi turkiycha *gado* bilan zidlanadi:

Suvrat-i faqru gʻinogʻa yoʻqtur hech eʼtibor,

Molsiz koʻpdur gʻani-yu mol birla ham gado (D, II, 290).

“Katak; savat” maʼnosini ifoda etuvchi arabcha *qafas* soʻzi “yaylov, toʻqayzor” maʼnosidagi forscha *margʻzor* bilan antonimik juftlik hosil qilgan:

Bu hibs-i tanda ne qolding, havo qilib, Hofiz,

Qafasni sindur, o'shul marg'zor paydodur (D, I, 88).

“Navoiy asarlari lug'ati”da *marg'zor* [Шамсиев, 1972: 366] arabcha o'zlashma sifatida qayd etilgan bo'lsa-da, “Фарҳанги забони тоҷикӣ”da bu so'z forscha leksema sifatida e'tirof etilgan. Biz ikkinchi fikrga qo'shilamiz.

7. Qadimgi turkiy tilga xos antonimlar.

Qadimgi yodgorliklar tilida uchraydigan *tamug'–uchmoq* juftligi ham “Devon”da ma'no uyg'unligi bilan e'tiborni tortadi. VII–XII asr yodgorliklarida “do'zax, jahannam” ma'nosidagi *tamux* (ДТС, 531) leksemasi “jannat” ma'nosidagi *užmaq* (ДТС, 621) so'zi bilan antonimik aloqada qo'llanadi.

Turkiycha “do'zax” ma'nosidagi *tamug'* so'zi hamda “jannat” ma'nosidagi *uchmoq* leksemasi “Devon”da quyidagi baytlarda uchraydi:

Diydor raqibidin erur ohu fig'onim,

Ko'rgan chu tamug' yuzin etar voy ila vayle (D, II, 240).

Havo-yi ishqing ila zarra son uchmoq tilar ko'nglum,

Jamoling mehri birla qil oni, ey jon, sabukbore (D, II, 230).

Asar matnida “do'zax” ma'nosidagi *tamug'* leksemasining sinonimi arabcha *qafas* so'zi bilan “jannat” ma'nosidagi *uchmoq* leksemasining sinonimi arabcha *ravza* so'zi ham o'zaro antonimlikni yuzaga keltirgan:

Yor birla gar qafas bo'lsa manga jannat erur,

Yor agar bo'lmasa erur ravza-yi rizvon qafas (D, I, 265).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham *tamug'* [O'TIL, IV, 657] leksemasi “jahannam, do'zax” ma'nosida mavjud. Uchmoq leksemasining esa *uchmox* shaklida ikki ma'noda — “parvoz qilmoq” va “jannat” ma'nosida — voqelanishi aniqlangan [O'TIL, IV, 308].

Antonimlar, asosan, sifat, ravish, ot va fe'l turkumiga xos so'zlardan hosil bo'ladi [Илькоров, 1977: 19]. “Devon”dagi qarama-qarshi ma'noni anglatuvchi antonim so'zlar semantik guruhlariga quyidagicha ajraladi:

1. Kishilarga xos xususiyatlarni ifodalovchi sifat-antonimlar

Bu turdagi antonimlar kishilarning axloqiy, ruhiy yoki ijtimoiy holatini bildiradi: *dono–nodon*, *g‘amgin–shod*, *ozod–asir*, *boy–gado*, *shoh–gado*, *do‘st–dushman*, *bedard–dard* kabi.

Ne bo‘la g‘amgin ko‘ngulni lutf etib shod etsa do‘st,

Bandi g‘amdin bandasin bir lahza ozod etsa do‘st (D, I, 60).

2. Hayvonlarga xos belgilarni bildiruvchi sifat-antonimlar

Bu qatlamda hayvon obrazlari orqali zid ma‘nolar ifodalangan. Forsiycha “chumoli, qumursqa” ma‘nosidagi *mo‘r* [Шамсиев, Иброҳимов, 1972: 443] leksemasi “arslon” ma‘nosidagi *sher*, shuningdek “tulki” ma‘nosidagi *rubah* [Фарҳанги забони тоҷикӣ, 1969: 156] so‘zi bilan zid qo‘llanadi:

Mo‘r-i zaif gar ichar ersa sharobni,

Maydonda sher-i nar bila tang qilg‘ay ul masof (D, I, 278).

Oshiq bila teng aylama zohidni dambadam,

Chun sher bila bo‘lmadi rubah hirofati (D, II, 219).

3. Narsalarga xos belgilarni bildiruvchi sifat-antonimlar

Bu guruhda jism, hajm, miqdor va ta‘m kabi belgilar zid qo‘yilgan: *keng–tor*, *ko‘p–kam*, *kam–ziyod*, *kam–bisyor*, *achi–suchi* kabi. “Qamrov doirasi katta bo‘lgan” ma‘nosini bildiruvchi turkiycha *keng* so‘zi [Юсүфов, 2020: 752] “tor, ensiz” ma‘nosidagi *tor* so‘zi bilan antonimlashadi:

Jafov u javr bila yor yor bo‘lg‘ali,

Bu keng jahonni manga og‘zitak ne tor qilur (D, I, 129).

Shuningdek, forsiycha “oz” ma‘nosidagi *kam* leksemasi “ko‘p, mo‘l” ma‘nosidagi *bisyor* bilan zidlashadi:

O‘zgalarga, Hofizo, kam qilmadi lutfin, vale

Bori javrini manim haqimg‘a bisyor ayladi (D, II, 139).

4. Kishi va narsalar uchun umumiy belgilarni ifodalovchi antonimlar. Bu turdagi antonimlarda inson va predmetga xos umumiy holatlar zidlanadi: *yaxshi–yamon*, *yolg‘on–chin* kabi.

Bermasa manga vasli qarorin ajab ermas,

Chun yaxshini bermas kishi umrinda yamong‘a (D, I, 41).

Yolgʻon leksemasi “rost, toʻgʻri, haqiqat” maʼnosidagi *chin* bilan zidlik hosil qiladi:

Zulfungdakim ul xol-i siyah nafa-yi Chindur,

Yolgʻon tema, gar mushk tesam oniki, chindur (D, I, 110).

5. Kishi, hayvon va narsalarga umumiy belgilarni ifodalovchi antonimlar. Bu qatlamda miqdoriy va sifat jihatdan zid tushunchalar: *koʻp–oz*, *kasir–qalil*, *yaxshi–yamon* kabi antonimlar hosil boʻlgan.

Kerak maqsud uchun koʻp sabr qilmoq,

Yarashmas ushbu yoʻlda sabr ozi (D, II, 249).

Sabr-u qaror ul sanam-i gulʻuzordin,

Vaqte koʻrunur erdi koʻb oʻsh emdi ozi bor (D, I, 164).

Arabcha *kasir* — “koʻp” va *qalil* — “oz” leksemalari ham bevosita tazod sanʼatini yuzaga keltirgan [Шамсиев, Иброҳимов, 1972: 306, 729]:

Yoʻlinda jon bila koʻnglumni man fido qilayim,

Chu olam ichra hamindur manga kasiru qalil (D, II, 25).

Xulosa.

Hofiz Xorazmiy “Devon”i tili oʻz davrining boy leksik qatlamini oʻzida mujassam etgan yodgorlik sifatida oʻrganish uchun muhim manbadir. Asarda antonim soʻzlar nafaqat leksik birlik sifatida, balki badiiy-estetik vosita, yaʼni tazod sanʼatining asosiy koʻrinishi sifatida ham muhim oʻrin tutadi.

“Devon”dagi antonim birliklar semantik jihatdan sifat, ot, ravish va feʼl turkumlariga mansub boʻlib, ular orqali shoir insonning ruhiy holati, dunyoqarashi, axloqiy fazilati, diniy eʼtiqodi va ijtimoiy hayotdagi qarama-qarshiliklarni ifodalagan. Xususan, *tamugʻ–uchmoq*, *hayot–oʻlum*, *shod–mahzun*, *koʻp–kam* kabi antonim juftliklar orqali semantik qarama-qarshilik, ruhiy kechinmalar dinamikasi va obrazlar kontrasti yuksak badiiylik bilan yoritilgan.

Shuningdek, asardagi antonim soʻzlar turkiy, forsiy va arabiy leksik qatlamlar oʻrtasidagi oʻzaro semantik uygʻunlikni koʻrsatadi. Bu esa Hofiz Xorazmiy tilining koʻp qatlamli, xalq tiliga tayangan, lekin adabiy anʼanalarga ham sodiq ekanligini namoyon etadi.

Natijada shuni aytish mumkinki, “Devon”dagi antonimik birliklar nafaqat shoirning badiiy mahoratini, balki turkiy adabiy tilning semantik imkoniyatlarini, leksik boyligini va uslubiy rang-barangligini ham ko‘rsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Хоразмий Ҳ. Девон. I китоб. – Тошкент, 1981. – 303 б.
2. Хоразмий Ҳ. Девон. II китоб. – Тошкент, 1981. – 298 б.
3. Tursunov A., Muxtorov U., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - T.: Universitet, 1992. -400 b. 80 b.
4. Древнетюркский словарь (ДТС). – Л., 1969. – 676 с.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. В двух томах. Том I. – М., 1969. – 1904 с.
6. Юсуфов Б. Навоий тили луғати. Беш жилдли, I жилд. – Тошкент: Шарқ, 2018. – 496 б.
7. Юсуфов Б. Навоий тили луғати. 5 жилдли. 2 - жилд. – Тошкент, 2020. – – 520 б.
8. Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1972. – 784 б.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: O‘zbekiston nashriyoti, 2020. – 672 б.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. – Тошкент: O‘zbekiston nashriyoti, 2020. – 608 б.
11. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. – Тошкент: Фан, 1977. – 152 б.